

Gymnastiekdemonstratie of Topsport?

Een Nederlands turnkampioen op het breukvlak van 'Duitse gymnastiek' en 'Engelse sport'

Ivo van Hilvoorde, WJH Mulier Instituut / Universiteit Maastricht

Inleiding

'Onze welvaartsstaat, waarin de mensen steeds meer vrije tijd ter beschikking hebben gekregen en waarin de georganiseerde sportbeoefening een verworven goed is voor alle lagen van de bevolking, doet ons licht vergeten, dat de tijd nog niet ver achter ons ligt, dat de dagen geheel met de dagelijks arbeid gevuld waren en van sport nagenoeg nog geen sprake was. Daarom is het goed om uit de schaduwen van dit grauwer verleden een figuur naar voren te halen, die de nieuwe tijd voorvoelde en ons een sleutel kan bieden om de ontwikkeling te verstaan, die aan de moderne tijd voorafgaat. In de jaren rond de eeuwwisseling leefde op het Limburgse platteland een van die merkwaardige persoonlijkheden, die in de sociale emancipatie van zijn gewest een onuitwisbare rol gespeeld heeft, met name als actieve sportbeoefenaar, gymnastiekdocent en natuurvriend.'

(Ritzen, 1969)

Zo opent Jos Ritzen een (ongepubliceerd) manuscript over Johannes Hubertus Stessen (1861-1943), een eind negentiende-eeuwse turnkampioen. In 1889 verwierf Stessen wereldfaam door tijdens de wereldtentoonstelling in Parijs de wereldtitel bij brug- en rekstokoefeningen te winnen. Gezien de concurrentie en het aantal deelnemers was dit een prestatie die zich laat meten met de winnaars van Olympische medailles nadien. Naast een massief gouden lauwertak en een medaille ontving Stessen een telegram van Koning Willem III. Stessen was echter meer dan een sportkampioen van formaat. Zijn grote kennis van de natuur bracht hem bijvoorbeeld in contact met vermaarde wetenschappers.

Het verhaal van Stessen zal hier worden geplaatst in het licht van de ontstaansgeschiedenis van sport en gymnastiek in Nederland. Relatief onafhankelijk van de inspanningen van de hygiënisten en van de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (die mede zorgdroegen voor de bouw van gymnastiekzalen en de invoering van het gymnastiekonderwijs) ontstonden halverwege de negentiende eeuw gymnastiekverenigingen veelal dankzij individuele inspanningen, persoonlijke ambities en uit de hand gegroeide hobby's. Er werd geïmproviseerd met ruimten en apparaten. Gymnastiek, turnen, sport,

acrobatiek en kermisattracties waren in deze periode nog niet zo helder te onderscheiden zoals nu het geval is. Ook de later tot ontwikkeling gekomen polarisatie tussen gymnastiek en sport was in deze periode niet overal even uitgesproken. Dat roept de vraag op in hoeverre we Stessen daadwerkelijk een groot sportkampioen kunnen noemen. Hoe kunnen we de prestaties van Stessen interpreteren? Heeft zijn relatief geringe bekendheid (bijvoorbeeld vergeleken met zijn tijdgenoot Jaap Eden) te maken met zijn prestaties als zodanig, met de context (wereldtentoonstelling versus Olympische Spelen) of speelt het onderscheid tussen (school)gymnastiek en sport de geschiedschrijving hierin parten?

Sport versus gymnastiek: vrijwillige tegenover opgelegde sport?

In de Europese sportgeschiedschrijving bestaat sterk de neiging sport, gymnastiek en lichamelijke opvoeding als aparte domeinen te behandelen, ieder met eigen oorsprong, een eigen (institutionele) ontstaansgeschiedenis, verspreidingspatroon en ideologische inbedding. Het verschil tussen de Angelsaksische sporttraditie en de continentale gymnastiek- en turntraditie wordt door Mandell (1984) zelfs fundamenteel van aard genoemd. De dominante interpretatie van dit verschil houdt kortweg in dat de continentale gymnastiek veel bewuster is ontwikkeld. Mandell spreekt in dit geval van induced sport, dat wil zeggen: 'determinately uplifting, healthy, and intentionally ideological' (Mandell, 1984: 162). Induced sport is, met andere woorden, primair het resultaat van overheidsbeleid en is sterk gekleurd door het beschavingsoffensief van pedagogische autoriteiten (vgl. Stokvis, 2003).

Continentalen varianten van gymnastiek en lichamelijke opvoeding ontstonden in de achttiende en negentiende eeuw vanuit de filosofische traditie van de Verlichting, waaraan namen verbonden zijn als Jean Jacques Rousseau (1712-1778), Johann Bernhard Basedow (1723-1790), Christian Gotthilf Salzmann (1744-1811), Christoph Friedrich GutsMuths (1759-1839), Friedrich Ludwig Jahn (1778-1852), en Pehr Henrik Ling (1776-1839). Gymnastiek en turnen stonden in oorsprong veelal in dienst van gemeenschapsidealën, patriotistische idealen en van een algehele, veelzijdige vorming. In brede

zin moest gymnastiek een bijdrage leveren aan de verheffing van het volk. Lichamelijke opvoeding diende in het bijzonder de vorming van redelijke en deugdelijke mensen. 'Oefent voortdurend het lichaam; houdt het sterk en gezond om het wijs en redelijk te houden', aldus Jean Jaques Rousseau in zijn opvoedingsklassieker *Emile* (Kugel, 1973: 52). Hoewel niet bij alle auteurs, bestond er in deze continentale traditie aanvankelijk ook veel weerstand tegen eenzijdige specialisatie en was men kritisch ten aanzien van records en wedstrijdvormen. Vooral binnen het Zweedse gymnastiekstelsel domineerde de weerstand tegen competitie en was men gekant tegen een kwantitatieve beoordeling van lichamelijke vaardigheden.

Er bestaat weinig twijfel, kortom, over het feit dat de materiële, institutionele, ideologische en pedagogische wortels van de 'continentale gymnastiek' een andere voedingsbodem vonden dan die van Engelse sporten zoals voetbal, hockey of cricket. Gedragen door het internationale prestige dat Groot-Brittannië in de wereld genoot, werden Engelse sporten een uitermate succesvol exportproduct aan het einde van de negentiende eeuw. Wat de Nederlandse import betreft is veel nadruk gelegd op de personen die in Engeland kennis namen van de betreffende sporten, deze naar eigen land haalden en de eerste wedstrijden organiseerden. Aan deze overname is onmiskenbaar de naam van Pim Mulier verbonden. De geschiedschrijving over Mulier onderstreept het beeld dat de verspreiding en popularisering van sport vooral een kwestie was van individueel ondernemerschap, dat contrasteerde met turnen en gymnastiek, dat vooral een kwestie zou zijn van ideologie en staatsbemoeienis. Van Bottenburg schrijft over dit verschil: 'Gymnastiek was minder het produkt van de beoefenaars zelf dan de Engelse sporten.' (105).

Wat betekent dit onderscheid precies? Betekent het dat gymnastiek en turnen louter de bedenksels zijn van opvoedingsfilosofen, en sport vooral is bedacht door de beoefenaars zelf? In hoeverre wordt deze tegenstelling gevoed door een onderscheid in perspectief: bij de sport vooral aandacht voor de personen, wedstrijden en prestaties en bij gymnastiek vooral voor de instituties, handboeken en ideologieën? Wat zegt het over de dwarsver-

bindingen tussen sport en gymnastiek, dat wil zeggen de 'sportieve wortels' van de gymnastiek en de 'ideologische wortels' van sport?

Diverse sporten zijn ontstaan binnen een Britse ideologie van imperialisme, militarisme, conformisme, onderdrukking van seksualiteit en individualiteit (vgl. Winner 2005). Het onderscheid 'vrijwillige' versus 'opgelegde' sport is enigszins misleidend, en betreft veeleer een gradueel verschil dan dat het de ontstaansgeschiedenis van sport helder demarqueert van die van gymnastiek en turnen. De term gymnastiek is sterk geassocieerd geraakt met de oefeningen (in het bijzonder turnoefeningen) die in schooltijd werden aangeboden. Gymnastiek en turnen leenden zich om diverse redenen goed om in te passen binnen het Nederlandse schoolsysteem en zijn meer geassocieerd geraakt met het verplichte, instrumentele en gezamenlijke karakter van de gymnastiekles. Daarmee is gymnastiek (en deels ook het turnen) inderdaad in hoge mate bepaald door de institutionele inbedding in de school, en is daarmee ook voor een deel het product van ideeën en handboeken over lichamelijke opvoeding. Waar het gaat om de negentiende-eeuwse voorgeschiedenis van sport en gymnastiek was het beeld echter veel diffuser dan het geschetste onderscheid doet voorkomen. De ontwikkeling van gymnastiek is deels te begrijpen als uitloper van volksvermaken, van kermiskunsten van krachtpaters en acrobaten op de kermis (vgl. Ter Gouw, 1871). Gymnastiek kende ook diverse wedstrijdvarianten, nog voordat de lichamelijke opvoeding door de overheid gereguleerd en als schoolvak geformaliseerd ging worden.

Bovendien kenden de vroege handboeken voor turnen en gymnastiek geen scherpe tegenstelling tussen wedstrijd sport en lichamelijke opvoeding. Zo was Friedrich GutsMuths, een belangrijk pionier van de Europese gymnastiekbeweging, druk in de weer met tabellen om prestaties van studenten bij te houden bij het zwemmen, hardlopen en springen. Bij het hardlopen gebruikte hij al een stopwatch en deelde hij prijzen uit. In zijn klasieke *Turnbuch für die Söhne des Vaterlandes* (1817) behandelde GutsMuths diverse sporten, zoals speerwerpen, boogschieten, hoogspringen, verspringen, polsstokhoogspringen, schaatsen en worstelen. De Duitse

grondleggers van gymnastiek en turnen, waaronder Jahn en GutsMuths, gaven er in hun geschriften ook blijk van voorstander te zijn van herinvoering van de Olympische Spelen. (Mandell, 1976: 40). In *Gymnastik für die Jugend* uit 1793 schreef GutsMuths al uitvoerig over deze herinvoering (MacAloon, 1981: 147).

De boeken van GutsMuths vormden ook een belangrijke inspiratiebron voor het eerste uitvoerige, niet-vertaalde handboek voor gymnastiek in Nederland, dat in 1843 werd gepubliceerd door de Groningse onderwijzer G.R. Rijkens. Rijkens was evenmin afkerig van competitievormen. Door middel van wedstrijdvarianten wakkerde de auteur juist doelbewust de wedijver aan. Diverse krachtoefeningen moesten bijvoorbeeld duidelijk maken welke leerling het sterkste was. Dit handboek van Rijkens was van belang voor de eerste aanzetten tot institutionalisering van het gymnastiekonderwijs, en, in samenwerking met de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, tot de bouw van de eerste gymnastiekzalen in Nederland. Zo kreeg de overheid meer greep op de inhoud van het gymnastiekonderwijs. De institutionele verankering (de lessen, gymzalen en opleiding van onderwijzers) is in deze periode van groot belang voor de ontwikkeling van de gymnastiek. Institutioneel vonden in deze periode een aantal belangrijke gebeurtenissen plaats die het beeld kunnen bevestigen dat gymnastiek louter een door de overheid gepropageerd schoolvak werd, gestimuleerd met het oog op de gezondheid en kracht van de burgers. In 1857 werd gymnastiek een (nog niet-verplicht) leervak van het lager onderwijs. In 1863 werd gymnastiek een verplicht vak op het middelbaar onderwijs. Een jaar daarvoor, in 1862, werd de *Vereniging van Leraren en Onderwijzers in de Lichamelijke Opvoeding* in Nederland opgericht.

De inhoud van het gymnastiekonderwijs vormde echter geen directe vertaling van de vele oefeningen uit het handboek, maar was veeleer het resultaat van - door ruimten en beschikbare apparaten beperkte - compromissen. De beschikbare handboeken hechtten bijvoorbeeld veel belang aan krachtoefeningen en toonden grote creativiteit in het bedenken van oefeningen met halters en apparaten. Slechts een selectie van deze oefeningen ging uiteindelijk deel uitmaken van het standaard repertoire van de gymnastiekdocent. Een aantal

er van zou pas veel later in de twintigste eeuw weer opduiken in diverse verschijningsvormen van de kracht- en fitness sport.

De invoering van het gymnastiekonderwijs droeg hiermee ook bij aan een afscheiding ten opzichte van andere praktijken waarin juist kracht en competitievormen meer centraal stonden. In de negentiende eeuw evolueerden uiteenlopende varianten van buitenschools gymnastiek zich verder tot krachtsport, fitness en ook wedstrijdturnen. Uit een combinatie van turnen en acrobatiek ontwikkelden zich de eerste wedstrijdvarianten en ontstonden (dankzij groeiende transport- en communicatiemogelijkheden) ook steeds meer internationale krachtmetingen. Vroege beoefenaren van de turnsport hadden vaak een fascinatie voor kracht, acrobatiek en voor getrainde lichamen. Deze tak heeft zich verder ontwikkeld in meer versportte vormen tot het Olympische turnen van tegenwoordig. Hiervan vormt Stessen een van de eerste - internationaal succesvolle - Nederlandse pioniers.

Hubert Stessen: De eerste Nederlandse turnkampioen

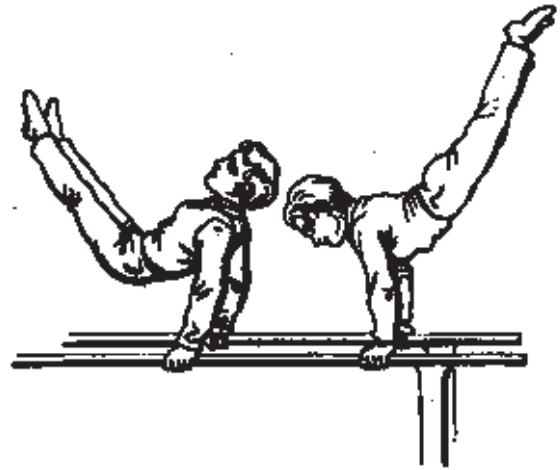
In 1893 werd Jaap Eden wereldkampioen schaatsen op het Museumplein in Amsterdam.

Zandbergen schrijft over de huldiging van Eden die dag in Haarlem: 'Zo'n massale opkomst om alleen maar een sporter te zien, was nog nooit vertoond.' (1996: 79). Dit is niet helemaal juist. Vier jaar eerder, in 1889, werd eveneens een sporter van groot formaat gehuldigd: de wedstrijdturner Hubert Stessen. Johannes Hubertus Stessen werd 14 februari 1861 geboren te Gulpen, Zuid-Limburg.⁶ Stessen kwam in contact met de turnsport via een neef van zijn werkgever, die in Brussel lid was geworden van een gymnastiekvereniging. Hij werd opgeleid tot boekbinder. Samen met enkele vrienden richtte hij in 1879, op achttienjarige leeftijd, de 'Gulpenner Scherm- en Turnclub' op. Ter vergelijking: veelal wordt als eerste turnvereniging in Nederland *Olympia* genoemd, in 1863 opgericht in Amsterdam. In de buurt van Stessen's woonplaats zagen tezelfdertijd echter ook al vergelijkbare verenigingen het licht. Zo richtte A. Reinders al in 1862 de gymnastiekvereniging 'Werk naar Krachten' op in Simpelveld, eveneens Zuid-Limburg.

Er bestonden al voorbeelden van andere turn- en gymnastiekvereniging, maar een gymnastiekzaal zal Stessen op dat moment nog niet hebben gezien. De eerste gymzaal die in de buurt werd gebouwd was de zogeheten *Hof van Tilly*, rond 1885 in gebruik genomen bij de Rijkskweekschool in Maastricht (tevens de oudste nog bestaande turnzaal van Nederland). Volgens de beschrijving van Ritzen was de oefenruimte van Stessen vooral primitief en diende er veel geïmproviseerd te worden. Er werd, aldus Ritzen (1969), geoefend in een bouwvallige schuur, 'waarvan de muren en het dak zo slecht waren, dat bij dooi en regenweer het water door de openingen naar binnen stroomde en men alleen over een noodbruggetje de toestellen kon bereiken. Deze "toestellen" waren van de meest primitieve aard: twee houten, met lissen aan een balk bevestigd, waren de ringen; een heuse bezemstok op twee houten palen moest de reks-tok voorstellen. [...] Ook werd aan gewichtheffen gedaan; enige afgekeurde gewichten van 10 en 20 kg. had men voor een paar stuivers kunnen bemachtigen.'

In 1881 ging Stessen in militaire dienst. Daar kon hij zijn krachten dusdanig uitbouwen dat hij het aandurfde in 1885 voor het eerst deel te nemen aan een officiële wedstrijd, het Gauturnerfest in Aken. Stessen won daar de eerste prijs in springoefeningen, touwklimmen en gewichtheffen. Dat was dus twee jaar voordat de beroemde Duitse krachtmens Eugen Sandow een promotietour door Nederland maakte en die aanleiding gaf tot de oprichting van de eerste Nederlandse krachtsportverenigingen.

Wereldfaam verwierf Stessen tijdens de wereldtentoonstelling in Parijs in 1889. De wereldtentoonstelling vond plaats tussen 5 mei en 31 oktober, tijdens het eeuwfeest van de Franse Revolutie. Het was een gigantisch evenement dat wat betreft organisatie de Olympische Spelen in de schaduw stelde. In totaal zouden in 1889 meer dan 32 miljoen mensen de tentoonstelling bezoeken. De kosten van het evenement in 1889 bedroegen 8,3 miljoen dollar (de eerste moderne Spelen in 1896 kostten iets meer dan 0,5 miljoen dollar). Er was 96 hectare land beschikbaar voor zo'n vijftig landen (waarvan er dertig officieel deelnamen). Nederland viel onder de categorie 'Participations non officielles'. De *Katholieke Limburger* (22 juni 1889) sprak van een totaal van zestien duizend

turners; een veelvoud van het totaal aantal aanwezige sporters bij vele Olympische Spelen nadien (aan de eerste moderne Spelen in 1896 in Athene namen dertien landen deel, en in totaal 285 atleten). Naast turnen werden er wedstrijden gehouden in atletiek, schermen, Zweedse gymnastiek, zwemmen en Longue Paume, de voorloper van het moderne tennis. De sportwedstrijden werden afgewisseld met congressen waar het belang van lichamelijke opvoeding uiteen werd gezet. Tot veler verbazing won Stessen de wereldtitel bij brug- en reks-tokoefeningen. In de *Division Supérieure Groupe A* haalde hij 113 van de 120 punten. De prijs was een massief gouden lauwertak en een medaille.

Hoeveel mensen getuige waren van de prestaties van Stessen is onbekend. Het is zeer wel mogelijk dat baron Pierre de Coubertin (1863-1937), grondlegger van de moderne Olympische Spelen, een van de toeschouwers was. Zeer aannemelijk is het dat De Coubertin de sportwedstrijden wel op enig moment heeft bezocht, om ideeën op te doen voor de Olympische Spelen die zeven jaar later, in 1896 voor het eerst in Athene gehouden zouden worden en vier jaar daarna in Parijs (die overigens plaatsvonden binnen dezelfde structuur als waaronder de wereldtentoonstelling werd georganiseerd).⁷ De Coubertin was in 1889 in ieder geval aanwezig tijdens de tentoonstelling waar hij het *Comité pour la propagation des exercices physiques* voorzat. Dit congres vond in dezelfde periode plaats als de turnwedstrijden. De gehele organisatie en financiering van dit congres was in handen van De Coubertin. Hij deelde 600 gratis tic-

kets uit voor de sportwedstrijden aan scholieren en journalisten (Mandell 1976: 75). Niet alleen de sportwedstrijden en de congressen droegen overigens bij aan hernieuwde aandacht voor de Olympische Spelen. Het oude Olympia kwam ook meer onder de publieke aandacht dankzij een van de exposities die in Parijs in het *Palais des Beaux-arts* was gewijd aan de archeologische opgravingen waarmee de gebouwen uit Olympia werden nagebouwd. Hier zal De Coubertin zeker getuige van zijn geweest.

De gehele opzet van deze wereldtentoonstelling toont de nauwe verbondenheid van de organisatie van sportwedstrijden voor een internationale elite en vroege varianten van het 'sport voor allen'-beleid. Tijdens het congres was het De Coubertin vooral ook te doen om praktische aanwijzingen te geven hoe men toernooien kon organiseren in uiteenlopende sporten, zoals schermen, gymnastiek, zwemmen, roeien, paardrijden, schieten en voetbal (Torres: 352). Ook bij De Coubertin is op dat moment de spanning aanwezig tussen enerzijds het propageren van sport in dienst van het gezonde volk, de ideologie van 'sport voor allen', en anderzijds de ontwikkeling van een internationaal platform voor de elite sport. De Coubertin hoopte met de Olympische Spelen uiteindelijk beide te dienen.

De jaren 1888 en 1889 waren cruciaal voor de ontwikkeling van de internationale sport, voor de herbeleving van Olympische idealen en ook voor de verdere polarisering van uiteenlopende systemen van lichamelijke opvoeding en sport. De zomer van 1888 werd er in Frankrijk nog heftig campagne gevoerd tegen de 'Anglomaniacs of sport' (Coubertin, 2000 [1888]: 53). De Coubertin was echter overtuigd van het superieure karakter van Engelse opvoeding en scholing. Hij publiceerde in 1889 *L'Education Anglaise en France*. Engelse sport associeerde hij met het vrije spel. In de Duitse gymnastiek, maar ook in de Amerikaanse sport zag hij een te ver doorgevoerde disciplinerende van het lichaam en een naar zijn idee onwenselijke specialisering en rationalisering van selectiemethoden. Beide werelden kwamen bijeen toen De Coubertin eveneens in het jaar 1889 een bezoek bracht aan de VS, in de maand na de wereldtentoonstelling. Daar ontmoette hij een van de grondleggers van de antropometrie, Dudley Allen Sargent (vgl. Thomas de la

Peña, 2003). De wijze waarop in de VS al atleten werden geselecteerd op basis van antropometrisch onderzoek ontlokte bij De Coubertin de uitspraak: 'all this is not education, it is animal rearing' (2000: 31). Dat vergelijkbare commentaren zich vele decennia nadien zouden richten op de sport zoals die zich ontwikkelde binnen het door De Coubertin gecreëerde platform, is niet een alleen ironisch gegeven, maar toont ook dat het onderscheid tussen vrijwillige en opgelegde sport niet geheel samenvalt met dat tussen Engelse wedstrijd sport en Duitse gymnastiek en turnen. Beiden kenden in hun vroege oorsprong zowel wedstrijdvarianten als meer ideologisch ingebedde varianten.

Terwijl De Coubertin in 1889 zijn toehoorders deelgenoot maakte van zijn liefde voor de Engelse sport en Engelse opvoeding, en van zijn afkeer van vergaande disciplinerende en rationalisering van trainingmethoden, werden tegelijkertijd de sportwedstrijden gehouden waarin al zeer goed getrainde en gedisciplineerde atleten hun opwachting maakten. Hoewel de sportprestaties tijdens de wereldtentoonstelling in 1889 nog niet zo zeer te boek stonden als wereldkampioenschappen (inclusief nationale voorselecties) vertoont de geschiedenis van Stessen wel de prille kenmerken van het moderne sportidool. In ieder geval maakt het duidelijk dat deze prestaties in eigen kring al sterke gevoelens van lokale en nationale trots teweeg brachten. De prestaties van Stessen maakten ook veel los buiten zijn directe woonomgeving. Zelfs van Koninklijke Huize werd er waardering uitgesproken voor het behaalde resultaat. Op 15 juni 1889 werd er een telegram van Koning Willem III gericht aan de Gulpener Scherm- en Turnclub. De tekst luidde: 'Zijne Majesteit draagt me op Uw vereniging geluk te wensen met het behaalde succes'. *De Katholieke Limburger* schreef op 22 juni 1889 naar aanleiding van de ontvangst van de turnclub:

'Neerlands driekleur wapperde uit schier alle huizen, terwijl het geschut bij afwisseling den volke kond deed van de even zeldzame als groote overwinning onzer Turnclub [...] Toen het rijtuig, waarin de turners gezeten waren, daar aankwam, stegen algemeene vreugdekreten uit de duizenden verzamelde personen op; men verdrong zich, om den grooten gymnast den heer

J.H. Stessen de hand te drukken, [...] Hierna werden de fakkels en ballons ontstoken, en onder daverende muziek toog men door Gulpens versierde straten. Het feest duurde tot laat in den nacht en verliep naar wensch.'

Het is niet teveel gezegd dat deze prestatie de gemoederen behoorlijk in beweging brachten. Het was een groot eerbetoon aan een atleet die werd gehuldigd als ware het een Nederlandse wereldkampioen. Door Amerikanen werden zelfs pogingen ondernomen om Stessen te contracteren en te laten werken voor een Amerikaans circus. Het 'wegkopen' van kampioenen was ook destijds geen onbekend fenomeen. Stessen sloeg het aanbod echter af, mede vanwege zijn aanstaande bruiloft. Bovendien toonde hij zich in eigen land graag een missionaris op meerdere gebieden. Deze Limburgse 'Koning der Turners' voelde zich letterlijk geroepen zijn talent in dienst te stellen van de jeugd. Na zijn turnprestaties werd hij gymnastiekleraar en sportinstructeur. In 1892 haalde hij de Akte van Bekwaamheid voor het Lager Onderwijs, waarmee hij gymnastiekles kon geven voor huis- en schoolonderwijs. In 1901 werd hij gymnastiekleraar in vaste dienst op Rolduc waar hij zou blijven werken tot 1924. In 1908 voltooide hij opnieuw een opleiding en ontving hij de Akte van bekwaamheid voor het middelbaar onderwijs. Dat dit in deze tijd geenszins een vanzelfsprekende loopbaanplanning was, zeker niet in de provincie, blijkt uit het aantal leden van de vereniging van leraren en onderwijzers in de lichamelijke opvoeding in Nederland: 8 in 1862, 51 in 1882, 89 in 1892 en 102 in 1902.

Naast zijn passie voor sport ontwikkelde Stessen gedurende deze periode ook zijn kennis van de natuur, in het bijzonder van orchideeën en vlinders. Hij nam diverse wetenschappers mee op lange wandeltochten in de omgeving van Gulpen. Daaronder ook Hugo de Vries (1848-1935), hoogleraar in de plantkunde, één van de herontdekkers van de Wetten van Mendel en een van de grondleggers van de moderne evolutiebiologie. Ook als botanicus toonde Stessen zich een even fanatieke missionaris als aan de rekstok en aan de ringen. Hij overleed in 1943 op 82-jarige leeftijd.

Stessen had grote invloed op nieuwe generaties turners

in het Zuiden van Nederland. Dat hij niet de bekendheid heeft als andere Nederlandse sportpioniers heeft, naast zijn herkomst en geografische diversiteit (zo waren er rond 1900 in en rond Amsterdam al meer dan tien voetbalverenigingen, maar nog geen enkele in de hele provincie Limburg) ook te maken met de context van zijn prestatie (de wereldtentoonstelling) en de idee dat van enige serieuze sportieve krachtmeting op internationaal niveau pas werkelijk sprake was met de eerste Olympische Spelen in 1896 in Athene. Ook de geschiedschrijving zelf heeft een rol gespeeld door de geschiedenis van de gymnastiek vooral te beschrijven als een geschiedenis van ideeën, (bedenkers van) stelsels en methoden van lichaams oefeningen en veel minder, zoals gebruikelijk bij de geschiedschrijving over sport, als een geschiedenis van wedstrijden en (individuele) prestaties.

Tot slot

Voor verklaringen van de verspreiding van gymnastiek en turnen is tot dusver veel nadruk gelegd op de ideologische context waarbinnen het ontstond, de belangen van de staat, en de gezondheidskundige, pedagogische en militaristische overwegingen om gymnastiek een vaste plaats te geven binnen het schoolsysteem. De opkomst en popularisering van gymnastiek zijn echter niet louter te verklaren als het resultaat van een opgelegde ideologie. Net zo min de sport alleen het product was van haar beoefenaren, was gymnastiek niet slechts het product van haar bedenkers. Mandell erkent ook dat het lastig is een heldere scheiding tussen sport en gymnastiek aan te houden voor de hier betreffende periode. Hij schrijft: 'The distinction I have tried to keep between separate physical education and sport is difficult to maintain after the end of the eighteenth century in Central Europe and, later, in many other places.' (Mandell, 1984: 158)

Voor Nederland geldt dat gymnastiek en turnen nooit die patriottistische en propagandistische vormen hebben aangenomen zoals dat bijvoorbeeld wel in Duitsland en Frankrijk het geval was. Kugel (1973: 186) geeft een aantal verklaringen voor het feit dat de opkomst van het turnen in Nederland nooit zo groot is geweest als in Duitsland.

- In Nederland was gymnastiek niet zo'n volkszaak als in andere landen zoals Zweden en Duitsland
- In Nederland speelde de militaire weerbaarheidsgedachte een mindere rol als in de rest van Europa
- Nederland was in de 19e eeuw in economisch opzicht achterop geraakt (late industrialisatie, grote werkloosheid tijdens Franse bezetting)
- De strijd voor algemeen onderwijs en verbetering van het bestaande onderwijs had nog lange tijd prioriteit boven het lichamelijk onderwijs

Voordat het Nederlands onderwijssysteem langzaam, en relatief laat, greep kreeg op het lichamelijk onderwijs, ontstonden tezelfdertijd ook veel buitenschoolse verenigingen. In de tweede helft van de negentiende eeuw kende de gymnastiek en het turnen nog vele varianten. Diverse volksvermaken en wedstrijdvarianten liepen voor op de institutionele verankering van het gymnastiekonderwijs. Aan de popularisering en verspreiding van gymnastiek en turnen liggen ook sportieve en esthetische ambities ten grondslag. Mensen gingen in de loop van de negentiende eeuw de kunsten en krachtige lichamen steeds minder zien als kermisattracties van mensen met uitzonderlijke en onbereikbare eigenschappen, maar ook als nastrevenswaardig ideaal dat met enige training ook binnen eigen bereik kwam. Het succes van Stessen toont ook de voorbeeldfunctie die uitging van dit vroege sportidool. Lokale gezichtbepalende kampioenen spraken met hun prestaties tot de verbeelding en schiepen ook de voorwaarden voor buitenschoolse verenigingen. Iemand als Stessen veranderde na zijn winst in 1889 het aanzien van de turnsport in zijn omgeving. Ritzen daarover: 'De Gulpener Scherm- en Turnclub kreeg een magische klank en won in één slag het vertrouwen, ook van degenen, die vroeger deze vreemde bezigheid wat sceptisch hadden beoordeeld'. Dit illustreert ook een beetje het gelijk van De Coubertin, die met de organisatie van elite wedstrijden ook een stimulerende invloed op de gehele bevolking nastreefde.

Het soort van oefeningen dat werd uitgevoerd en gestandaardiseerd was niet louter een bedenksel van artsen en hygiënisten, maar ontstond ook binnen een internationale context van turnwedstrijden die onder andere tijdens de wereldtentoonstellingen werden gehouden.

Er is, kortom, veel aanleiding om te veronderstellen dat de weinige beoefenaren in deze pioniersfase van de turnsport zich daartoe niet in de eerste plaats voelden geroepen omdat zij door autoriteiten werden overtuigd van de eventuele heilzame werking. Dat toont in ieder geval het verhaal van Hubert Stessen. Wat dat betreft is er weinig verschil met de import van bijvoorbeeld voetbal dat min of meer 'kant en klaar', met spelregels en al vanuit Engeland werd geïmporteerd. Daar viel voor de beoefenaren zelf niet zo heel veel meer aan te veranderen. Juist de succesvolle standaardisering van regels vormde deel van het succes. Als ieder land een eigen variant had bedacht, was de sport zelf nooit tot grote internationale proporties kunnen uitgroeien. Dat geldt echter ook voor de vroege wedstrijdvarianten van de gymnastiek. Stessen moest ook kennis hebben gehad van de oefeningen en de criteria van beoordeling, om überhaupt aan internationale wedstrijden te kunnen deelnemen. De basis die hij daarvoor had gelegd, de training aan het lichaam was aanvankelijk echter vooral een zelf opgelegde, op dat moment allesbehalve vanzelfsprekende levenswijze. Het ging daarbij echter niet alleen om aansprekende prestaties, maar ook om welgevormde lichamen die tot de verbeelding spraken en uitnodigden tot navolging.

De relatief late ontwikkelingen in Nederland betekende ook dat er relatief geringe tijd was tussen de verspreiding van gymnastiek en de introductie van sporten vanuit Engeland. Daarmee werden de verschillen wellicht nog meer als concurrerende perspectieven gepresenteerd op de lichamelijke vorming. Geschiedschrijving die veelal expliciet het vertrekpunt koos vanuit de genoemde tegenstellingen heeft echter ook het zicht ontgenomen op een aantal dwarsverbindingen, waaronder de 'sportieve wortels' van de gymnastiek en de 'ideologische wortels' van sport. De eerste verbinding kan worden geïllustreerd aan de hand van de eerste Nederlandse turnkampioen. De tweede kan, uitvoeriger dan hier werd gedaan, worden geïllustreerd met de (ideologische) voorgeschiedenis van de Olympische Spelen, de wereldtentoonstellingen, de (gezondheidskundige) idealen van de Coubertin en de nauwe verbondenheid tussen de vroege wedstrijdturnsport en een politiek die sterke nadruk legde op verspreiding van sport en lichaamsbeweging onder alle lagen van de bevolking.

6. De gegevens over Hubert Stessen ontleen ik primair aan drie bronnen: in de eerste plaats aan een gesprek dat ik had met kleinzoon Henk Stessen (23 juni 2005 te Sittard), aan een ongepubliceerde tekst van Jos Ritzen en aan een artikel van dezelfde Ritzen in *De Nieuwe Limburger* (3 mei 1969), getiteld: 'De rekstok bezorgde Stessen wereldroem. Maar professoren bezochten hem om zijn orchideeën'. Auteurs die nadien kort zijn ingegaan op de geschiedenis van Stessen (o.a. Poulssen, 1985, 79-84; Derks, 2000, 25-27) citeren allen de tekst van Ritzen, maar laten na deze bron te vermelden.

7. In de literatuur wordt getwijfeld aan het feit of De Coubertin in juni 1889 al concrete ideeën had voor de Olympische Spelen. Hij zou nog voornamelijk gericht zijn op het propageren van lichamelijke opvoeding en minder op de organisatie van internationale sportwedstrijden (Young, 1996; Torres, 2005). Zeker is dat De Coubertin in dezelfde periode in 1889 de Britse arts W.P. Brookes bezocht om kennis te nemen van de Much Wenlock Olympian Games, een belangrijke bron van inspiratie voor de Olympische Spelen.

Literatuur

Bottenburg, M. van (1994). *Verborgene competitie. Over de uiteenlopende populariteit van sporten*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.

De Coubertin, P. (2000). *Olympism. Selected Writings*. Lausanne: International Olympic Committee.

Derks, M. (2000). *Bezielde Beweging. 50 jaar Thomas van Aquino, katholieke vereniging van docenten lichamelijke opvoeding (1950-2000)*. Zeist: Jan Luiting Fonds.

GutsMuths, J. Ch. Fr. (1773[1817]) *Turnbuch für die Söhne des Vaterlandes*. Frankfurt am Main: Bei den Gebrüder Wilmans.

Kugel, J. (1973). *Geschiedenis van de gymnastiek*. Haarlem: De Vrieseborch.

MacAloon, J.J. (1981). *This Great Symbol. Pierre de Coubertin and the Origins of the Modern Olympic Games*. Chicago/London: The University of Chicago Press.

Mandell, R.D. (1976). *The First Modern Olympics*. Berkeley/Los Angeles/London: University of California Press.

Mandell, R.D. (1984). *Sport. A Cultural History*. New York: Columbia University Press.

Poulssen, W.J. (1985). *75 jaar Limburgse Katholieke gymnastiekbond*.

Rijkens, R.G. (1843). *Praktische Handleiding voor kunstmattige lichaams-oefeningen, ten dienste van huisgezinnen en verschillende inrigtingen voor onderwijs en opvoeding*. Groningen: J. Ooikmkes.

Stokvis, R. (2003). *Fitness. Nationale ambities en persoonlijke behoeften*. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 30(4), 443-462.

Ter Gouw, J. (1871). *De Volksvermaken*. Haarlem: De Erven F. Bohn.

Thomas de la Peña, C. (2003). *The Body Electric. How Strange Machines Built the Modern American*. New York: New York University Press.

Torres, C.R. (2005). *What was Pierre de Coubertin concerned about in 1889? A View from an Argentine Contemporary Source*. *The International Journal of the History of Sport*, 22(30), 344-364.

Vereniging van Leraren en Onderwijzers in de Lichamelijke Opvoeding in Nederland (1962). *Honderd jaar Lichamelijke Opvoeding 1862-1962*. Gedenkboek.

Winner, D. (2005). *Zwaar Leer. Van echte kerels op Engelse velden*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij L.J. Veen.

Young, D.C. (1996). *The Modern Olympics: A struggle for Revival*. Baltimore: The John Hopkins University Press.

Zandbergen, G. (1996). *Pim Mulier, ijdel maar weergaloos*. Amsterdam: Thomas Rap.